

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران

فریدون عبدی^۱

چکیده

تاریخ نظامی و هنر جنگ از دروس اصلی دانشگاه‌های نظامی معتبر جهان است و اندیشه نظامی مبنای رفتار و کارکردهای نظامی است که در قالب هویت نظامی، ایدئولوژی و فلسفه نظامی، نظریه نظامی، دکترین نظامی، قدرت و اقتدار نظامی تجسم می‌یابد. با توجه به اینکه عمده امور نظامی، دفاع و استراتژی دفاعی ایران در طول تاریخ حاصل تفکرات، بینش‌ها و کوشش‌های اندیشمندان، حاکمان، سیاستمداران و فرماندهان نظامی قرون متمادی بوده و به دنبال پاسخ این پرسش بوده که چگونه می‌توان کشوری را در مقابل تهدیدات حفظ کرد؟ بنابراین پرداختن به اندیشه نظامی دوران پرفراز و نشیب ایران که دارای تمدنی پر افتخار می‌باشد از وجوه مختلف دارای اهمیت فراوانی است و از ضروریات می‌باشد. لذا این مقاله با هدف آشنایی هر چه بیشتر با اندیشه‌ها و نظریه‌های مختلف نظامی در طول تاریخ ایران، بسط، گسترش و نشر معارف، اندیشه‌ها و نظریه‌های نظامی دوران مختلف و نهایتاً تعقل، تفکر و بهره‌گیری از آن می‌باشد. بنابراین این پژوهش از نظر نوع هدف کاربردی است و از نظر نحوه گردآوری داده‌ها، توصیفی است و برای گردآوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است.

با مطالعه آثار بجای مانده از پیشینه پرافتخار کشور ایران، پی می‌بریم که یکی از مهمترین برتری‌های دفاعی ایرانیان برخوردار از اندیشه و تفکر نظامی و فنون مختلف جنگی بوده است و استفاده از اندیشه و تفکر نظامی در نبردها و دلاوری‌های اقوام مختلف ایرانی، بر علیه دشمنان آنها در طول تاریخ بیشتر برای استقرار ارزش‌ها بوده است. بنابراین آشنایی هر چه بیشتر با اندیشه‌ها و نظریه‌های مختلف نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران، حائز اهمیت فراوان بوده و نقش اساسی در افزایش تجربه، دانش، هوشیاری، بیداری و بصیرت آحاد کارکنان نیروهای مسلح در برابر سلطه‌طلبان و متجاوزان، دارد.

کلید واژگان:

اندیشه، اندیشه نظامی، تاریخ، جنگ، نظام، دفاع، ایران.

تاریخ نظامی و هنر جنگ از دروس اصلی دانشگاه‌های نظامی معتبر جهان است. اولین ادراک از هنر جنگ آمادگی نیروهای مسلح است (کلازویتس به نقل از جمالی، ۱۳۸۰ص ۳) اندیشه و تفکر فرآیندی است که در آن عقل، ابزار محوری آن است و اندیشه ورزی حرکت ذهنی و مرور معلومات و دانش‌های حاضر برای دستیابی به مجهولات و روشنایی بخشیدن به آنهاست تا بتوان گام‌های استوار و بلندی به سوی تکامل و تعالی فردی و جمعی برداشت (رشید زاده، ۱۳۸۹ص ۳) تفکرات، تجارب نظامی و دفاعی به علاوه مبانی نظری اندیشه‌ها همگام با تحولات نظامی سازنده مباحثی هستند که از آن تحت عنوان اندیشه نظامی و مبانی آن یاد می‌شود. (تسییحی، ۱۳۸۶: ۱۲). اندیشه نظامی مبنای رفتار و کارکردهای نظامی است و در قالب هویت نظامی، فلسفه نظامی، نظریه نظامی، دکترین نظامی، قدرت و اقتدار نظامی تجسم می‌یابد (رشید زاده، ۱۳۸۹ص ۲۴). در واقع اندیشه نظامی به مثابه مثالی است که عناصر «مبانی نظری و عقیدتی»، «آراء، تفکرات و تجارب نظامی» و «تحولات سیاسی / نظامی» سه رأس آن را تشکیل می‌دهد (جمشیدی، ۱۳۸۰ص ۳۷) و اندیشه نظامی در ایران حاصل تفکرات، بینش‌ها و کوشش‌های اندیشمندان و حاکمان قرون متمادی بوده و به دنبال پاسخ این پرسش بوده که چگونه می‌توان کشوری را در مقابل تهدیدات حفظ کرد و امنیت را که مهم‌ترین آرزوی هر کشوری است را به ارمغان آورد؟ (تسییحی، ۱۳۸۶ص ۱۲) با توجه به موارد فوق و اهمیت مطالعه تاریخی افکار و اندیشه‌های نظامی و اهداف تحقیق که همانا بسط، گسترش و نشر معارف، اندیشه‌ها و نظریه‌های نظامی دوران مختلف و نهایتاً تعقل، تفکر و بهره‌گیری از آن می‌باشد، محقق موضوع تحقیق خود تحت عنوان «سیری اجمالی بر اندیشه‌های نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران» قرار داده است.

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در دوره اساطیری و پهلوانی

شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی یک اثر حماسی است. موضوع اصلی حماسه، شرح نبردها و دلاوری‌های گذشته اقوام مختلف ایرانی، با دشمنان آنها برای استقرار و بدست آوردن استقلال است. شرح نبرد قهرمانان و پهلوانان ایرانی در طی انتقال شفاهی که با افسانه‌ها آمیخته شده، در

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران..... ۸۱
شاهنامه چهره اسطوره‌ای و خارق‌العاده پیدا نموده و برجستگی خاصی یافته است. شاهنامه فردوسی
مملو از نکات و دستورات جنگی است که بیشتر آنها با مفاد نظامنامه‌ها و شیوه کارزار فعلی که در
نتیجه تجارب جنگ‌های متعدد دنیا تدوین شده، مطابق است.

پیاده نظام و سواره نظام در شاهنامه از اهمیت زیادی برخوردار است. در سراسر شاهنامه، اعم
از دوره پهلوانی و تاریخی، یک روش واحد فرماندهی وجود دارد و آن بدین ترتیب است که اگر
پادشاه خود مستقیماً در جنگ شرکت نداشت، با نوشتن منشوری یا دادن مهر فرماندهی، یکی از
فرماندهان را به فرماندهی کل سپاه بر می‌گزید و درفش کاویانی که نماد وحدت ایرانیان بود به او
می‌سپارد. (احمدی، ۱۳۸۹، ص ۳۴)

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در عصر ایلامیان

تمدن ایلامی اشاره به تمدنی دارد، که توسط اقوامی مانند گونی‌ها، لولویی‌ها و... بوجود آمد
و از اسناد تاریخی استنباط می‌شود که این تمدن با توجه به ویژگی‌های آن مانند اختراعات،
گسترده‌گی قلمرو تجارت و... از تمدن‌های قبلی در تاریخ در شکل‌گیری اندیشه نظامی موثرتر
بوده است.^۱ در تمدن ایلامی مذهب از جایگاه خاصی برخوردار است لذا جنگ‌ها اصولاً ماهیتی
مذهبی داشتند. در هر جنگی مجسمه خدای خود را با خود در صحنه جنگ می‌بردند و در سایه
آن به نبرد می‌پرداختند. برقراری «عدالت» و «نظم» از اصولی بود که نبردها برای آن انجام
می‌گرفت. به طور کلی مبانی اندیشه نظامی در این دوره حول محور حفظ نظم و برقراری عدالت
شکل گرفته بود (تسییحی، ۱۳۸۶، ص ۱۲). مسلماً جنگاور، طراح و یا فرمانده از دیدگاه ایلامیان
کسی بود که ضمن داشتن ماهیت مذهبی از ویژگی‌هایی، همچون انضباط، شجاعت و عدالت
برخوردار باشد.

اندیشه نظامی و نظام ارزشی حاکم بر حوزه دفاع در دوران آریایی‌ها و آئین زرتشت

دین زرتشت نخستین زمینه یکتاپرستی را بین قبایل آریایی بوجود آورد و عامل «وفاق و اتحاد
قبایل» گردید تا قبل از آن قبایل هر کدام دارای خدایان گوناگون بودند و مانع جدی برای ایجاد

۱ - مبانی و تاریخ اندیشه نظامی در ایران ص ۷۷ برای آشنایی بیشتر رجوع شود به اوستا جلد دوم شماره ۲۴ و ۲۶

۸۲ فصلنامه علوم و فنون نظامی، سال هفتم، شماره ۱۷، تابستان ۱۳۸۹
وحدت و مقاومت جمعی در برابر دشمنان از جمله آشوریان محسوب می‌شد (نوروزی فرسنگی،
۱۳۸۵: ۲۳). تا اینکه زرتشت در حدود هزار سال قبل از میلاد مسیح به عنوان پیامبر صلح ظهور کرد
و تعالیم او تأثیرات مهمی بر جامعه آن روز ایران گذاشت. در میان تمام اندیشه‌های او مبارزه میان
حق و باطل و مبارزه میان کردار بد و کردار نیک اهمیت ویژه‌ای دارد. از اصول مهم اندیشه‌های
نظامی زرتشت مبارزه دائمی و مستمر میان دو نیروی خدایی و شیطانی است به عبارت دیگر
بنیادهای اندیشه نظامی زرتشت بر مبارزه درون و بیرون است^۱ براساس اندیشه‌های زرتشت
حاکمیت صحیح در جامعه نیاز به سه نهاد دارد که عبارتند از:

الف): قدرت نظامی ب): آئین و دین ج): فریا فره ایزدی

بر اساس همین تقسیم بندی است که در آئین زرتشت نیروهای نظامی، از جایگاه ویژه‌ای
برخوردار می‌شوند و فرمانروان از میان آنان انتخاب می‌شوند (تسییحی، ۱۳۸۶ ص ۱۳)

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در دوران حکومت مادها

تاریخ مدون ایران از دوران حکومت مادها در نواحی شمالی مرکزی ایران در حدود قرن
هشتم قبل از میلاد آغاز و تا چند هزار سال پیش از آن نیز به روایت اوستا اقوام آریایی در فلات
ایران می‌زیسته‌اند (طلوعی، ۱۳۸۸). هرودت مورخ یونانی «دیوکس» را مؤسس دولت ماد می‌داند
(نراقی، ۱۳۸۸ ص ۲۱). مادها در زمینه دفاع به استحکامات و قلعه‌های نظامی خود تکیه داشتند حتی
دیاکو بر اساس نوشته‌های هرودت، پایتخت خود هگمتانه را به صورت هفت قلعه تو در تو بنا
نموده بود. در زمان حمله دشمن، آنها در داخل نقاط مسکونی خود که نوعی دژ نظامی محسوب
می‌گشت موضع می‌گرفتند. در قلمرو مادها نوعی «ارتش مردمی» وجود داشت که به آن «کاره»
می‌گفتند و غالباً از میان سپاهیان داوطلب قبایل انتخاب می‌شدند به نوشته هرودت تقسیم بندی
سپاه ماد بر مبنای وابستگی قبیله‌ای بود، نه نوع سلاح، هر فرد آزادی که قادر به حمل سلاح بود نیز
سپاهی محسوب می‌گشت.

رؤسای قبایل به هنگام جنگ‌های بزرگ از بین افراد قبیله خود به قشون‌گیری می‌پرداختند.
رشادت این سربازان مخصوصاً در قرن هفتم و هشتم قبل از میلاد مورد ستایش دشمنان سرسخت

۱- برای آشنایی بیشتر رجوع شود به اوستا، جلد دوم، شماره ۲۴ و ۲۶

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران..... ۸۳

آنها یعنی آشوریان قرار می‌گرفت. در دوران مادها «هوخشتره» اولین کسی بوده که نخستین مقررات جنگی را برقرار نمود. وی نیزه داران و کمان داران سواره را از هم جدا کرد و در صحنه نبرد نظم و ترتیب داد. تا قبل از وی در صحنه های جنگ چریک های طوایف و دسته های جنگاور قبیله‌ای، تحت امر سرکردگان خویش در هم و بی نظم دست به حمله می زدند. هوخشتره اصلاحات عمیقی در سپاه ایران بوجود آورد که حضور همیشگی دشمن قدرتمند و متجاوز را همچون آشوری‌ها، ضرورت این اصلاحات را دو چندان می نمود. او دسته‌ای از افراد ویژه و کارآزموده را برای محاصره قلاع تشکیل داده بود و برای حمله بزرگ به آشور، دسته‌های پشتیبانی، تدارک و یگانهای بارکش را در امور حمل و نقل بوجود آورده بود. در میان فرماندهان مادی «هاراپاک» سردار بزرگ ایختویگو که به کورش پیوسته بود، تبحر زیادی در فتح قلاع داشت (نوروزی فرسنگی، ۱۳۸۵ ص ۲۴).

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در عصر هخامنشی

مؤسس سلسله پارسیان، هخامنش از امرای پاسارگاد و بزرگان پارسی بود که در حدود سال‌های ۶۵۰ قبل از میلاد در میان قوم خود حکومت می کرد (نراقی، ۱۳۸۸ ص ۲۶). آن گونه که از منابع یونانی، کتیبه ها و الواح هخامنشی برمی آید ارتش هخامنشی بسیار سازمان یافته بود. در واقع ده جنگجو یک دسته را زیر فرمان «دهبد» و ده دسته یک گروه را زیر فرمان «صدبد» تشکیل می داد همچنین ده گروه یک هنگ را به سرداری «هزاربد» و ده هنگ تشکیل یک ارتش می داد زیر نظر یک «بیوربد» قرار داشت. بالاترین قدرت نظامی هخامنشیان شش لشکر که با سپاه جاودان ۱ هفت لشکر را تشکیل می دادند و تعداد کل لشگرها به عدد مقدس «هفت» رسید. یکی از خصائص ارتش دوره هخامنشی شرکت خود سپاهبدان و سرکردگان در نبرد بود و تعدادی از آنان در میدان نبرد کشته می شدند مثلا از یازده فرزند داریوش بزرگ تعداد پنج نفر جان خود را در لشکرکشی از دست دادند آنها تشکیلات منظم برای پیام رسانی داشتند و قبل از هر کارزاری

۱ سپاه جاودان مرکب از ده هزار نفر بود که «سپاه آماده باش» شاهنشاه ایران را تشکیل می داد. این سربازان از آنجا جاودان می گفتند که با مردن یا کشته شدن یکی، بی درنگ فرد دیگری به جای او قرار می گرفت. تعداد افراد همواره ده هزار نفر قرار می گرفت.

۸۴ فصلنامه علوم و فنون نظامی، سال هفتم، شماره ۱۷، تابستان ۱۳۸۹
ابتدا نقشه جنگی می کشیدند. آنچه در تاریخ جنگ های هخامنشی شاخص و مایه مباهات هر ایرانی است، روح فتوت در میان سپاهیان بود و نمونه اعلائی آن را در شخصیت کورش کبیر می توان یافت (احمدی، ۱۳۸۹ ص ۳۰). کورش کبیر از پادشاهان مقتدر و عادل ایران زمین است که از نظر برخی محققین همان ذوالقرنین است که در قرآن کریم در سوره کهف (آیات ۸۳ تا ۹۸) به آن اشاره شده است. برجسته ترین موضوع در اندیشه نظامی او مسئله «غایتمندی جنگ» است. از دید وی جنگ نه وسیله ای است برای راهزنی و تجارت، نه دارای اهداف پست مادی گری، بلکه غایتمندی است و غایت آن نیز امری ارزشی و معنوی بود. جنگ یا وسیله صلح یا ضامن عدالت و یا نظم و امنیت در جامعه بود. در اندیشه نظامی کورش سه مسئله اصلی جایگاه ویژه ای دارد. «غایتمندی جنگ» و «غایتمندی جنگ» و «غایتمندی جنگ» و جنگ برای تحقق این سه امر و سرکوبی جباران انجام می گرفت و لذا به محض تحقق این گونه اهداف باید دست از جنگ کشید و با مردم مغلوب چونان ملت خود مدارا کرد. بطور کلی اندیشه نظامی کورش در عصر هخامنشیان موارد زیر را شامل می شد:

الف) : اعتماد به نفس و پایداری و استقامت

ب) : تکیه به مردم و توجه به خواسته ها و نظریات آنها

پ) : رفتار انسانی با زیر دستان

ج) : آموزش کامل و آمادگی همیشگی

ح) : شجاعت و شهامت

د) : بوجود آوردن اتحادیه ها و پیمان های نظامی با اقوام غیر دشمن (اسکویی، ۱۳۷۶ ص ۸۱)

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در دوره اشکانیان (پارت ها)

سرسلسله پارت ها ارشک نام داشت که در سال ۲۵۰ قبل از میلاد به همراه برادرش تیر داد و چند تن از روسای قبائل بر آنتیوفوس دوم سلوکی عصیان نمودند و دولت اشکانی را بنیان گذاردند. بطور عام ارتش ایران در عصر اشکانیان (پارت ها) حالت قشون چریک را داشت که به هنگام جنگ غیر از هسته اولیه آن، بقیه از طریق همین حکام و اشراف تامین می گردیدند. قسمت مهم لشکریان را نیز سواره نظام تشکیل می دادند که اکثرا از طبقات آزاده و مرتبط با روسا و

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران..... ۸۵
بزرگان زمین دار بودند، آنها به دو دسته «سبک اسلحه» و «سنگین اسلحه» تقسیم می شدند. این
نظامیان غیر از ویژگی جنگ جویی دارای صفات و اخلاق و صفات مردانگی و متناسب به
خاندان های اشرافی و اصیل بودند. در جنگ های مهم این عصر عموماً شاهان خود سر فرماندهی
لشکریان را بر عهده می گرفتند و فرماندهان ارشد نیز در راس دسته ها و گروه های بزرگ گماشته
می شدند (نوروزی فرسنگی، ۱۳۸۵ ص ۲۸).

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در دوره ساسانیان

اردشیر پسر ساسان حاکم دست نشانده پارس بعد از قیام بر علیه اردوان و شکست و قتل او در
جنگ اهواز با پایه گذاری سلسله ساسانیان در صحنه سیاسی ایران ظهور کرد (نراقی، ۱۳۸۸ ص ۴۳).
در عصر ساسانیان در راس ادارات و دیوان ها صدر اعظم قرار داشت که در جنگ ها فرماندهی
کل را نیز بر عهده می گرفت هفت خاندان بزرگ این عصر یعنی «قارون پهلوی»، «سورن پهلوی»،
«اسپهبد پهلوی»، «اسپند یاد»، «مهرا»، «فریک»، «کاو سکان»، غالباً ریاست و مقامات مهم از جمله امور
نظامی و لشگری، سواره نظام ارتش و مدیر مخازن و انبارها را بر عهده داشتند. درآمدهای عمده
دولت و خزانه شاهی صرف مخارج نگهداری ارتش می شد (نوروزی فرسنگی، ۱۳۸۵ ص ۳۳). تا
زمان برقراری سلسله ساسانیان دین و سیاست یکی بودند و دوگانگی میان آن دو مطرح نبود ولی
در زمان اردشیر بابکان این امر واحد تبدیل به دو امر یعنی دولت و دین می شود. وظیفه پادشاهان
همان حفظ امنیت، سرکوبی متجاوزان و توسعه مملکت و وظیفه موبدان هدایت و راهنمایی مردم
است، پس در این دوران مبانی اندیشه نظامی تحت تاثیر همین مقوله قرار می گیرد. در واقع امور
نظامی به سیاست و شخص شاه وابسته می شود نظامان دومین رکن جامعه را تشکیل می دهند و
هدف اصلی آنان برقراری امنیت و حفظ دستگاه پادشاهی از تجاوزات خارجی بود. مبانی اندیشه
نظامی در این دوران بر اساس فلسفه فکری اعتقاد به دو مبدأ خیر و شر و رزم دائمی این دو شکل
می گرفت. جنگ تنها برای پیروزی خیر بر شر و نیکی بر بدی صورت می گیرد و جهان صحنه
جنگ دائمی است و انسان باید در این جنگ شرکت داشته باشد ولی این جنگ دارای دو جبهه
حق (اهورامزدا) و جبهه باطل (اهریمن) است و وظیفه هر ایرانی این بود که در برابر باطل و اهریمن
و در درون جبهه حق قرار گیرد. (تسیحی، ۱۳۸۶ ص ۱۵)

۸۶ فصلنامه علوم و فنون نظامی، سال هفتم، شماره ۱۷، تابستان ۱۳۸۹
سرانجام با جنگ قادسیه در اوایل سال ۶۳۷ میلادی پایتخت ایران به دست اعراب افتاد و
درگیری همواره بین اعراب و ایرانیان صورت گرفت تا اینکه طومار سلسله ساسانیان درهم پیچیده
شد. (نراقی، ۱۳۸۸ص ۶۲)

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در عصر صفاریان و سامانیان

با شکست ساسانیان از اعراب، آنان بر تمامی خاک امپراطوری عثمانی به جزء نواحی بلخ، کابل، دیلم، گیلان و مازندران استیلا پیدا کردند و حکام عرب، زبان عربی را به عنوان زبان رسمی و ادبی و دینی در ایران رواج دادند و اسلام به تدریج توانست بر آیین زرتشت تفوق و تسلط تقریباً کامل یافته و دین اکثریت شد. مقاومت آشکار و پنهان ایرانیان تقریباً در تمام دوره حکومت خلفای اموی و اوایل دوره عباسی ادامه داشت (نراقی، ۱۳۸۸ص ۶۳) تا اینکه یعقوب لیث معروف به صفار به عنوان فرمانده کل سیستان به کرمان و فارس حمله برد و چیزی نگذشت که سلسله صفاریان را بنا نهاد (همان منبع، ص ۷۴). ضعف امپراتوری بغداد و خلفای حاکم بر آنها باعث شد که ولایات و ممالک تحت تصرف آنها (از جمله ایران) هراز چند گاهی توسط سرداری دست به دست می شد و حدود و مرز مشخصی را در طول این چند قرن نمی توان برای کشوری به نام ایران و حکومتی مشخص به نام ایرانی نمی توان ذکر کرد (همان منبع، ص ۷۶) منتها در اینجا به سلسله صفاریان و سامانیان که تقریباً زیر نظر خلیفه اعراب بودند اشاره می شود. شاه و مسئول دیوان صاحب العیش در اوایل حکومت سامانی سعی بر آن داشتند تا نیروهای نظامی بویژه افسران و فرماندهان ارشد را از بین اشراف فتودال و بزرگ ایرانی انتخاب کنند که تعدادی از آنها متعلق به خاندانهای پر نفوذ و با سابقه دیرینه در ایالات بودند، ولی با توسعه و قدرت و اعتبار این گروه در جامعه و ارتش، تکیه بر عناصر جنگاور و غلامان ترک بیشتر گردید تا بدین وسیله جناح قدرتمندی در برابر آنها بوجود آورند (نوروزی فرسنگی، ۱۳۸۵ص ۲۸). پس از چندی مرد آویج نامی از طایفه آل زیار بنیانگذار سلسله آل زیار شد که متجاوز از یکصد سال دوام آوردند و بر قسمتی از ایران حکم راندند.

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در عهد غزنویان

غلامی ترک به نام «سبکتکین» مؤسس سلسله غزنویان شد. هسته مرکزی و محور اصلی ارتش غزنویان غلامان و غلام زادگان ترک بودند که از زمان سامانیان در سپاه «البتکین و سبکتکین»

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران..... ۸۷ حضور داشتند. از میان این گروه نیز یک هسته مرکزی دیگر با عنوان «نگهبانان شخصی شاه»، انتخاب شدند که به آنها «غلامان خاص» می‌گفتند. غیر از این هسته مرکزی جنگاوران دیگری از ملل گوناگون همچون تاجیک‌ها، هندوها، دیلمیان، غازیان، اعراب، کردها، افغانیان و غوری‌ها، بخش دیگری از ارتش غزنویان را تشکیل می‌داد. این ناهمگونی در ترکیب جنگاوران اگر چه معایبی همچون عدم وجود یک سیاست نظامی یکدست در زمینه شیوه جنگ، نوع استفاده از ادوات جنگی و گاهی ناهمگونی در صرف آرایبی در میدان نبرد به همراه داشت ولی دارای محاسنی هم مانند: ایجاد رقابت بین جنگجویان در کسب موفقیت و جلوگیری از بوجود آمدن یک هسته قدرتمند و متنفذ نظامی نیز بود. بخش مهمی از مجموعه افراد سپاه، «غازیان» بودند که به «داوطلبان جنگجو در راه دین» معروف بودند و «الجار» هم نظامیانی بودند که مقرری نمی‌گرفتند و به خاطر وطن در مقابل دشمن به دفاع بر می‌خواستند (نوروزی فرسنگی ۱۳۸۵ ص ۳۹). از بزرگان این زمان حکیم ابوالقاسم فردوسی است او پرچمی به نام شاهنامه به دست مردم داد تا بتواند در برابر نیروهایی که «زیان کسان از پی سود خویش، بجویند و دین اند آرند پیش» مقاومت ورزند (نراقی، ۱۳۸۸ ص ۸۱).

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در عصر سلجوقیان

آغاز گر این سلسله مردی بود سلجوق نام، فرزند تفاق، که با ایل خود از ترکستان وارد ماوراءالنهر گردیده بود صف آرایبی و رزم لشکریان در روز جنگ در عصر سلجوقیان چند نوع بود و در هر محلی و مکانی به طرز خاص باید صف آرایبی شود در مورد آداب جنگی در عصر سلجوقیان، مبارک شاه معتقد بود که حرب کردن و جنگ نمودن چیز تلخی است، از دست دادن مال و جان است، تا ممکن است حرب نباید کرد. اگر هم جنگی شد عدالت سلطان حکم می‌کند اگر تیمار داشت رعیت کند. یعنی نگذارد که لشکریان رعیت را برنجانند و باعث زحمت برای زنان و اطفال آنان گردند. رعایا هم نباید به لشکریان ظلم نمایند مثلاً از لشکریان چیزی را لازم دارند نباید به بهای گزاف به آنها بفروشند (نوروزی فرسنگی، ۱۳۸۵ ص ۳۹) بعد از عصر سلجوقیان خوارزمشاهیان مدت کوتاهی حکومت کردند تا اینکه حمله مغول‌ها باعث انقراض خوارزمشاهیان شد.

اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در عصر مغول‌ها

بدون شک، بعد از هجوم تازیان به ایران، در هیچ دوره‌ای از تاریخ ایران حادثه‌ای شوم‌تر، فجیع‌تر و دردناک‌تر از حمله مغول‌ها به کشور ایران سراغ نداریم. «تاریخ جهانگشا» در عبارت‌هایی کوتاه تمام عمق فاجعه را چنین ترسیم کرده است: «آمدند و کندند و سوختند و کشتند و بردند.» آنان تفکری نیمه وحشی، بی‌رحم، ددمنش داشتند همچنان چابک سوار، تیرانداز، جنگجو، مقاوم و بی‌باک بودند. (نراقی، ۱۳۸۸، ص ۹۰)

در اینجا تعدادی از ویژگی‌های نظامیان مغول که باعث موفقیت ارتش مغولان گردید بیان می‌شود. الف: شکل اولیه زندگی اجتماعی مغولان بدوی بود و شامل خصایل چادرنشینی و بیابانگردی فقیرانه‌ای می‌شد که روزگار را به جنگ و خونریزی، بدبختی و نکبت سپری می‌کردند. ب: بدنه ارتش مغولان را می‌توان در مجموعه جنگاوران بیابان‌گرد و فقیر دانست که در زندگی چیزی غیر از فلاکت و بدبختی نداشتند تا از دست بدهند.

پ: افق و چشم انداز کسب غنائم متعدد جنگی برای تیپ‌های اجتماعی فوق‌الذکر «مهمترین انگیزه تطمیعی» محسوب می‌شد و سرباز و فرماندهان مغول همگی از این نعمت باد آورده بهره‌مند می‌شدند.

ج: سفاکی، بیباکی و قدرت ویرانگری که خود محصول شرایط زندگی آنان بود. خبر قتل عام غیر انسانی آنها روحیه مقاومت مدافعان مسلح و اهالی شهرها را درهم می‌ریخت. ح: بهره گرفتن از امکانات وسیع و حجم انبوه تجهیزات که در مسیر لشکرکشی از مردم مغلوب بدست می‌آوردند.

د: بوجود آوردن انضباط خشک و آهنی در رده‌های مختلف ارتش مغول از سر فرماندهی گرفته تا سربازان عادی. ز: استفاده از حجم انبوه تجهیزات در عملیات نظامی چه آنهایی مربوط به خودشان بود و چه آنهایی که بدست می‌آوردند (نوروزی فرسنگی، ۱۳۸۵، ص ۴۷).

اندیشه نظامی و نظام ارزشی حاکم بر حوزه دفاع در عصر صفوی

در جنگ چالدران صفویان نتوانستند در برابر سلاح آتشین و توپخانه ارتش عثمانی چندان مقاومت نشان دهند، زیرا به خاطر استفاده نکردن از این گونه سلاح‌ها، ارتش ایران در اوایل عصر

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران..... ۸۹
صفویه قدرت چندانی نداشت. ضرورت تحول در ساختار ارتش بعد از جنگ چالدران کاملاً آشکار گردید. شاه طهماسب با انتخاب جوانان، هنگی پنج هزار نفره، که به آنها قورچی گفته می‌شد، هسته اصلی ارتش کوچکی را فراهم کرد و راه را برای شاه عباس فراهم کرد. شاه عباس با تشکیل هسته اولیه ارتش جدیدی با انضباط خاص پدید آورد که از نژاد و اقلیت‌های مختلف بودند. شاه علاوه بر این از طریق برادران شرلی توانست دانش نظامی گران بهایی کسب کند و برای نخستین بار صفوف مختلف پیاده نظام، سواره نظام و توپخانه را پدید آورد و فن ساختن توپ و ریختن گلوله‌های آن را از برادران شرلی آموخت (ولایتی، ۱۳۸۸ ص ۱۸۴).

اندیشه نظامی و نظام ارزشی حاکم بر حوزه دفاع در عصر قاجار

مهم‌ترین مبانی اندیشه‌ها و افکار و مسائل نظامی تاریخ ایران در عصر قاجار عبارت است از:
الف) حفظ شخص شاه، دربار و قدرت دربارگرایی و ایلاتی: در این دوره هدف اصلی و عمده نیروهای نظامی، حفظ شخص شاه، دربار و حکومت است
ب) بیگانه‌گرایی و سلطه بیگانگان به ویژه روس و انگلیس: آشفتگی نیروهای نظامی ایران از یک سو و تلاش روس‌ها و انگلیسی‌ها از سوی دیگر برای ایجاد نفوذ نظامی در ایران زمینه‌ای فراهم کرد تا نیروهای نظامی ایران عملاً وابسته به بیگانگان باشند. بر اساس این معیار نیروهای نظامی را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد
- نیروهای خارجی مشغول به خدمت در ایران «در ژاندارمری، قزاق و نیروهای پلیس جنوب» که عمدتاً مسئولیت فرماندهی داشتند.
- نیروهای کاملاً وابسته ایرانی که سایر قوای نظامی ایران به ویژه قزاق‌های ایرانی را تشکیل می‌دادند.
- نیروهای که در برخی شرایط به سبب برخی مسائل وابستگی به غرب داشتند که تعداد این نیروها کم بود.

ج) ترس و ضعف وابستگی و فاقد هویت ایرانی: جنگ‌های ایران و روس و برخورد‌های بریتانیا با ایران و تحمیل قراردادهای ننگین گلستان، ترکمنچای و پاریس بر ملت ایران روحیه‌ای را حاکم کرد که نوعی ترس و وحشت در قبال بیگانگان را به دنبال داشت و این ترس و وحشت که

۹۰..... فصلنامه علوم و فنون نظامی، سال هفتم، شماره ۱۷، تابستان ۱۳۸۹
بارزترین آنها در بین رجال نظامی، سیاسی و اداری ایران در این دوره دیده می شود باعث هویت
فقدان خودی و ایجاد روحیه وابستگی شد. (تسییحی، ۱۳۸۶ص ۱۹)

البته اندیشه نظامی امیرکبیر در دوران کوتاه صدارت در عصر قاجار دارای اهمیت فراوانی
است از جمله می توان به تأسیس دارالفنون و ایجاد ارتش نوین اشاره کرد منتها بعدازمرگ وی از
اهمیت دارالفنون و برنامه های امیر کبیر کاسته شد و ارتش بار دیگر دچار ضعف شد.

اندیشه نظامی و نظام ارزشی حاکم بر حوزه دفاع در دوران پهلوی

از مبانی اندیشه نظامی و تحولات نظامی ایران در عصر پهلوی می توان به غرب گرایی اشاره
کرد. گرایش به غرب در این دوران با تکیه بر نفوذ و نظارت کامل ارتش امریکا بر ارتش ایران و
برنامه ریزی آنان برای نیروهای نظامی ایران صورت می گرفت. بنابراین نیروهای نظامی هم از نظر
نیروی انسانی و هم به لحاظ تجهیزات و تدارکات، هم به لحاظ طرح و برنامه و تاکتیک
و استراتژی، کاملاً زاییده نیروهای نظامی امریکا تلقی می گردید، همکاری با ارتش اسرائیل و
کشورهای هم پیمان امریکا از ویژگیهای خاص ارتش در این دوران است. در واقع اندیشه نظامی
در این دوران چیزی جز نگرشی وابسته به غرب به لحاظ نظامی نیست (تسییحی، ۱۳۸۵ص ۲۲).

اندیشه نظامی و نظام ارزشی حاکم بر حوزه دفاع در عصر کنونی (انقلاب اسلامی ایران)

با توجه به اینکه عمده ترین امور نظامی دفاع و استراتژی نشأت گرفته از آراء و اندیشه های
امام خمینی (ره) به عنوان بنیانگذار انقلاب اسلامی می باشد تنها اشاره ای گذرا به این آراء و
اندیشه ها نموده و جهت نشان دادن خط نشانی هر چند کوتاه و گذرا به برخی از اندیشه های دفاعی
نظامی امام خمینی (ره) اشاره می گردد.

الف) جهاد و جایگاه آن (نظریه دفاع مقدس): امام خمینی (ره) جهاد را به شکل خاص و
اسلامی آن جهاد فی سبیل الله و به عنوان یک عبادت پذیرفته بودند ایشان در کتاب کشف الاسرار
در این مورد می فرمایند: « جهاد اسلام مبارزه با شرک ها و بی عفتی ها و چپاول ها و بیدادگری ها
و ستم گری هاست ۱ » بنابراین جهاد از دیدگاه امام خمینی (ره) همان جهاد از دیدگاه اسلام

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران..... ۹۱
راستین و به تعبیر خود ایشان اسلام ناب محمدی است. امام خمینی در مورد جنگ ایران و عراق
فرمودند: «جنگ ما جنگ عقیده است جغرافیا و مرز نمی شناسد و ما باید در جنگ اعتقادیمان
بسیج بزرگ سربازان اسلام را در جهان به راه اندازیم. جنگ ما جنگ قداست، عزت، شرافت و
استقامت علیه نامردمی هاست^۱» و در سال ۱۳۶۷ و در پایان جنگ فرمودند: «جنگ ما جنگ
مکتب ما علیه تمام ظلم و جور است. جنگ ما جنگ پابرهنگی علیه خوش گذرانی های مرفهین و
حاکمان بی درد کشورهای اسلامی است^۲»

ب) دوری از ترس و تهدید های بیگانگان: امام خمینی (ره) در برابر دشمن و توانایی های
دشمن مرعوب نمی شد. ایشان بیان اندیشه نظامی خود را بر عزت، شجاعت و شهامت و مردانگی
ایجاد کرده بود. لذا روحیه ایشان نیز روحیه انفعالی و تدافعی نبود بلکه روحیه ای تهاجمی و فعال
بود و فرمود «ما را نترسانید از اینکه نظامی می آورید ما نظامی های شما را دفنشان می کنیم و زمانی
که خبر سقوط خرمشهر و محاصره آبادان را با نگرانی زیاد به امام دادند، امام یک تأملی کردند و
فرمود به ایشان (استاندار خوزستان) بگویند آقا جنگ است جنگ ...^۳».

ج) برقراری تعادل قوا به نفع مسلمانان و مستضعفان: امام خمینی (ره) شناخت مطلوب و مناسبی
از محیط اجتماعی مسلمانان، ارزش های بالقوه دینی و مکتبی آنها و پتانسیل مردم و جایگاه و
ارزش های نیروهای مسلح در جهان و بویژه در میان مسلمانان داشتند و به همین سبب بر برقراری
تعادل قوا به نفع جوامع اسلامی و امت اسلامی تأکید کردند: «مسلمانان باید بدانند تا زمانی که
تعادل قوا در جهان به نفع آنان بر قرار نشود همیشه منافع بیگانگان بر منافع آنان مقدم می شود».

د) استراتژی عاشورایی جنگیدن: از دیدگاه امام جنگ باید به عنوان یک تکلیف تلقی گردد
و در آن به پیروزی و شکست توجه نشود در مورد جنگ ایران و عراق فرمود: «ما در جنگ برای
یک لحظه هم نادم و پشیمان از عملکرد خود نیستیم. راستی مگر فراموش کرده ایم که ما برای
ادای تکلیف جنگیده ایم و نتیجه فرع آن بوده است^۴».

۱- صحیفه نور جلد ۱۳ ص ۱۰۹

۲- صحیفه نور جلد ۱۳ ص ۲۲۲

۳- صحیفه نور جلد ۱۳ ص ۲۲۳

۴- صحیفه نور جلد ۱۳ ص ۱۲۵

ذ) تاکید بر بسیج و تفکر بسیجی: امام خمینی(ره) فرمان تشکیل بسیج تحت عنوان ارتش بیست میلیونی برای حفظ انقلاب اسلامی و دستاوردهای آن را صادر نمودند. پس از آن بسیج نقش بسیار برجسته‌ای در مبارزات داخلی و در جنگ ایران و عراق ایفا کرد. بسیج در نگاه امام به مفهوم نوعی نگرش و بینش کلی و خردمندانه یعنی نگرش مبتنی بر اراده و عزم موجود عاقل، آگاه و مختار است و بسیجی انسانی وارسته آگاه و مختاری است که در میدان حق علیه باطل جانب حق را می‌گیرد و باطل را می‌کوبد ایشان در مورد بسیج می‌فرمایند: «بسیج لشکر مخلص خداست که دفتر تشکیل آن را همه مجاهدان از اولین تا آخرین امضاء نموده اند»

ر) سیاست دفاع همه جانبه و مستمر: حضرت امام برای اعتلای کلمه توحید و پیروزی حق و عدل، دفاع و مقابله با دشمنان را در دو بعد سترده مطرح کردند:

۱- در بعد همه جانبه بودن و فراگیری: از نظر امام سیاست دفاعی و رزمی باید تمام ابعاد زندگانی انسان و اجتماع را در بر می‌گیرد و لذا نمی‌تواند صرفاً امور نظامی خاص جبهه‌های نبرد باشد برای نمونه آن بزرگوار خود شخصاً در تمام ابعاد مبارزه وارد می‌شد و لحظه‌ای از قیام و مبارزه در راه خدا غافل نبود مثلاً در مقابله با کمونیسم بین الملل در پیام خود به گورباچف می‌نویسد: «برای همیشه روشن است که از این پس کمونیسم را باید در موزه‌های تاریخ سیاسی جهان جستجو کرد چرا که مارکسیسم جوابگوی هیچ نیازی از نیازهای واقعی انسان نیست»^۱

۲- استمرار: از دیدگاه امام دفاع و مبارزه ادامه دارد تا زمانی که شرک و کفر و ستم و بی‌عدالتی در جهان حاکم است و ما نمی‌توانیم لحظه‌ای در برابر ستم و بی‌عدالتی و کفر آسوده و راحت بنشینیم، استمرار مبارزه تا زمانی است که «لتکون کلمه الله هی العلیا» ایشان می‌فرمایند: «خود را برای یک مبارزه علمی و عملی بزرگ تا رسیدن به اهداف عالی انقلاب اسلامی آماده کنید»^۲

ز) عناصر مهم قدرت نظامی از دیدگاه حضرت امام خمینی(ره): از دیدگاه حضرت امام

خمینی(ره) عناصر مهم قدرت نظامی هر جامعه‌ای عبارت‌اند از:

ایمان، پاکی، خلوص نیت و انگیزه متعالی و الهی

مدیریت صحیح و خوب دفاعی / نظامی

۱- صحیفه نور جلد ۲۱ ص ۶۶

۲- صحیفه نور جلد ۲۰ ص ۲۴۰

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران..... ۹۳

ترسیم برنامه ها، سیاست ها و خط مشی دفاعی همه جانبه

انتقال و بکارگیری تجارب و آموزش های نظامی و رزمی

بکارگیری فن آوری پیشرفته و مناسب

امداد های الهی و غیبی

مردم گرایی و تکیه و اعتماد نیروهای نظامی بر مردم

تقوی به عنوان بهترین ارزش و ملاک

عدم وابستگی به دیگران

حفظ وحدت و یکپارچگی نیروها با هم و نیروها با مردم

توسعه فن آوری دفاعی

دشمن شناسی و شناخت دشمن

قاطعیت و اعتماد به نفس

خ) نیروهای مسلح در اندیشه امام(ره): نیروهای مسلح در اندیشه امام(ره) به عنوان نیروهای سازمانی که وظیفه آن حفظ و حراست از جامعه و بنیان های آن است که دارای ابعاد و وظایف متعددی است که برخی از وظایف عبارتند از: عدم مداخله در امور سیاسی، حفظ وحدت، عدم وابستگی به بیگانه، نظم و سازماندهی، انضباط، اطاعت از فرماندهی، داشتن اخلاق حسنه و صفات یک نظامی شامل ایمان قوی، انگیزه، شجاعت، مهارت، انضباط معنوی و ظاهری، راز داری، ظلم ستیزی و غیره..

ز) اصول جنگ از دیدگاه امام خمینی(ره): هر یک از اندیشمندان و صاحب نظران در امور دفاعی و نظامی اصول خاص و معینی را به عنوان اصول جنگ یا اصول دفاعی و... مطرح می کنند یا بکار می گیرند. امام(ره) هم به عنوان یک اندیشمند و صاحب نظر برجسته در اندیشه فقهی نظامی و دفاعی و هم به عنوان فرمانده کل نیروهای مسلح پس از پیروزی انقلاب اسلامی و هم به عنوان فرمانده یکی از بزرگترین جنگ های جهان اصولی چند را مد نظر قرار داده است برخی از این اصول عبارتند از: ایمان به هدف، داشتن هدف متعالی و مقدس-جهاد فی سبیل الله، اطاعت از فرماندهی، تمرکز قوا، تکیه بر امدادهای الهی، مردمی بودن، خودباوری و فقدان وابستگی در رزم و جهاد، اصل اخلاق جنگی و اخلاق در جنگ، تکیه بر ارزش ها و معنویات و حفظ سلامت فکری

۹۴ فصلنامه علوم و فنون نظامی، سال هفتم، شماره ۱۷، تابستان ۱۳۸۹
و روحی و جسمی نیروها، وحدت و تمرکز بین قوای رزمی، جنگ اعتقادی یا جنگ در راه
اعتقادات و آرمان والا، توجه به اسلحه و فن آوری به مثابه ابزار، سلاح و صلاح یعنی اسلحه باید
در دست انسان صالح باشد، نفی جنگ هسته‌ای و تکیه بر جنگ متعارف، نفی هر گونه سلطه غیر
خدایی، نگرش تکلیفی و مسئولیتی، تکیه بر نقش اساسی انسان، باور و اراده و عمل، نفی یاس و
ناامیدی، استفاده از تجارب دیگران، اطلاعات و آمادگی و برنامه ریزی (جمشیدی، ۱۳۸۰: ۶۰۰)

نتیجه گیری:

تفکرات، تجارب نظامی و دفاعی به علاوه مبانی نظری اندیشه‌ها همگام با تحولات نظامی
سازنده مباحثی هستند که از آن تحت عنوان اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع یاد
می‌شود. افکار و اندیشه‌های نظامی در ایران حاصل تفکرات، بینش‌ها و کوشش‌های اندیشمندان
و حاکمان قرون متمادی است که به دنبال پاسخ به این پرسش مطرح بوده است که چگونه می‌توان
کشوری را در مقابل تهدیدات حفظ کرد و امنیت را که مهم‌ترین آرزوی هر کشوری است را به
ارمغان آورد؟ و در موازات این پرسش سؤال دیگری مطرح است که چگونه می‌توان یک نیروی
مسلح با اقتدار را بوجود آورد تا بتواند یک کشور را در مقابل هجوم بیگانگان حفظ کند. برآیند
جواب همه این گونه پرسش‌ها در مقوله‌ای بنام اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع
شکل می‌گیرد که با مطالعه افکار و اندیشه‌های نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در
طول تاریخ ایران پی می‌بریم که یکی از عوامل مهم برتری ایرانیان، قدرت نظامی آنها بوده است
و راز برتری نظامی آنان هم، برخورداری از قدرت تفکر و اندیشه نظامی آنان بوده است
بررسی تاریخی اندیشه نظامی و وقوع جنگ‌ها در آن به ما می‌آموزد که تا زمانی که قدرت
از دهانه لوله تفنگ خارج می‌شود، کشورها هم ناگزیر هستند برای دفاع از منافع ملی خود،
آمادگی لازم و کافی در برابر تهدیدات احتمالی داشته باشند.

به هر حال بررسی و استفاده از آراء و اندیشه‌های نظامی تعدادی از رهبران، دولت مردان و
فرماندهان ایران همانند: کورش کبیر، کریم خان زند، امیر کبیر و امام خمینی (ره) در طول تاریخ،
در زمینه مسائل نظامی و دفاعی بی‌شک ما را در رسیدن به مقصد و برخورداری از یک نیروی

سیری اجمالی بر اندیشه نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در طول تاریخ ایران..... ۹۵
مسلح توانمند که بتواند در همه حال و تحت هر شرایطی حافظ و نگهبان کشور عزیزمان باشد
مساعدت و نصرت خواهد نمود. لذا از آنچه بیان شد این نتایج مهم بدست می آید:

آشنایی هر چه بیشتر، شناخت و درک صحیح، افکار، اندیشه‌ها و نظریه‌های مختلف نظامی در
طول تاریخ ایران، همچنین بسط، گسترش و نشر معارف، اندیشه‌ها و نظریه‌های نظامی آن دوران و
نهایتاً تعقل، تفکر و بهره‌گیری از آن، حائز اهمیت فراوان بوده و نقش اساسی در هوشیاری،
بیداری و بصیرت آحاد نیروهای مسلح، در برابر دشمنان دارد.

با مطالعه تطبیقی و تاریخی اندیشه‌های نظامی و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع در ایران پی
می‌بریم که تعدادی از رهبران، فرماندهان، اندیشمندان و صاحب نظران در هر دوره تاریخی، افکار
و اندیشه‌های نظامی خود را مطرح و یا بکار گرفته‌اند که در این میان، پرداختن به اندیشه نظامی
امام خمینی (ره) و نظام حاکم بر حوزه جنگ و دفاع توسط ایشان به عنوان یک اندیشمند و صاحب
نظر برجسته در اندیشه فقهی، نظامی و دفاعی و هم به عنوان فرمانده کل نیروهای مسلح پس از
پیروزی انقلاب اسلامی و هم به عنوان فرمانده یکی از بزرگترین جنگ‌های جهان، حائز اهمیت
فراوانی بوده چرا که در اندیشه و عملکرد امام خمینی (ره) که منطبق با معارف اسلام ناب است،
پیکار هدف نیست بلکه وسیله‌ای برای تحقق اهداف انسانی و الهی مثل عدالت، دفاع از آزادی،
رهایی مظلومان، دفاع از شرف و آبرو و ... است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع:

- ۱- احمدی، علی حسین (۱۳۸۹). ارتش در دوره هخامنشی. ماهنامه سرباز، سال سی و یکم، شماره ۱۷۰، انتشارات سازمان عقیدتی سیاسی آجا.
- ۲- احمدی، مسلم (۱۳۸۹). راهبردها و فنون جنگ در شاهنامه. تهران: انتشارات دانشکده فرماندهی و ستاد آجا.
- ۳- اسکویی، ناصر (۱۳۷۶). کورش نابغه بزرگ تاریخ. تهران: انتشارات بوعلی.
- ۴- تسییحی، اکبر (۱۳۸۶). مبانی اندیشه نظامی فرماندهی معظم کل قوا. تهران: انتشارات دانشگاه افسری امام علی (ع).
- ۵- جمالی، علی اصغر؛ رستمی، محمود (۱۳۸۰). تاریخ نظامی جهان و هنر جنگ. تهران: انتشارات دانشگاه افسری امام علی (ع).
- ۶- جمشیدی، محمد حسین (۱۳۸۰). مبانی و تاریخ اندیشه نظامی در ایران. تهران: انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی ایران.
- ۷- رشید زاده، فتح اله (۱۳۸۹). تبیین اندیشه نظامی فرمانده کل قوا. فصلنامه مدیریت نظامی دانشگاه افسری امام علی (ع) شماره سی و هفت. تهران: چاپخانه دانشگاه افسری امام علی (ع).
- ۸- طلوعی، محمود (۱۳۸۸). بازنگری تاریخ ایران از عهد باستان تا امروز. تهران: انتشارات زهد.
- ۹- نوروزی فرسنگی، احمد (۱۳۸۵). ارتش در تاریخ و انقلاب اسلامی. تهران: انتشارات زهد.
- ۱۰- نراقی، حسن (۱۳۸۸). چکیده تاریخ ایران از کوچ آریایی ها تا پایان سلسله پهلوی. تهران: انتشارات اختران.
- ۱۱- ولایتی، علی اکبر (۱۳۸۸). فرهنگ و تمدن اسلامی. تهران: دفتر نشر معارف.